

MUKAYESELİ EDEBİYAT -ARAŞTIRMA TARİHİ VE YÖNTEM-

Nezahat ÖZTEKİN*

ÖZET

19. yüzyıl Avrupa'sında, sosyal bilimlerin pozitif bilimlerden ayrılarak kendi sistemini kurmasından sonra, edebiyat bilimi de büyük bir hızla bu sistem içinde kendi araştırma metodlarını oluşturmuştur. Bu metotlardan biri de “mukayeseli edebiyat”tır. Batıdaki edebiyat araştırmacıları bu metodu bir yandan geliştirirken bir yandan da sadece “Avrupa edebiyatı” çerçevesi içinde düşünerek sınırlarını daraltmışlardır. Dünya kültür ve medeniyetinin gelişim seyri bilimsel tarafsızlıkla takip edildiğinde, yapılan inceleme ve araştırmalarda bu metodun sınırlarının, Ortadoğu ve Asya edebiyatlarını da içine alacak şekilde geniş tutulması gerektiği anlaşılabacaktır.

Anahtar Kelimeler: bilim, felsefe, dil, edebiyat, mukayeseli edebiyat

COMPARATIVE LITERATURE -SEARCHING HISTORY AND METHOD-

ABSTRACT

In 19th century Europe, social sciences became independent sciences after separating from positive science and then literature formed its searching methods quickly in this system. One of this methods is “comparative literature”. European literature searchers improved this method but they study only on European literature. But if we think on world's culture and civilization neutrally, we understand that searchings should be not only on European literature but also on Middle East and Asian literature.

Key Words: science, philosophy, language, literature, comparative literature

İnsan zihninin apriori bir işlemi olan mukayese bütün bilimlerin vazgeçilmez bir metodu olduğu gibi, edebiyat için de, edebî eserler üzerinde oluşan ilk tarih ve tenkit düşüncesi kadar eskidir. “Mukayeseli edebiyat” teriminin kullanılması Batı'da edebiyat tarihinin müstakil bir bilim olarak kabul edilmeye başlandığı XIX. yüzyılın sonunda olur. Mukayeseli edebiyat çalışması için yapılması gereken kaynak, biyografi, tarih, kitabiyat, sözlük, edebî muhitler ve tercüme sahalarındaki çalışmalar, edebiyat tarihi için yapılagelen çalışmalardan farklı değildir. Ancak mukayeseli edebiyatın, üzerinde ısrarla durduğu konu, sanatkârın ve mensup olduğu edebiyatın maruz kaldığı “tesir”lerdir. Gayesi; edebiyatçılar ve edebiyatlar arasındaki benzerlikleri ortaya çıkarmak, konuların, fikirlerin, temlerin, duyguların, tiplerin, mekânların tarihini yapabilmektir. Bu çalışmalar içinde kuşkusuz en yenileri tematoloji ve tipolojidir. Diğer sahalardaki çalışmalar ve edebiyatın bir bilim olarak telakkisi Doğu'da çok eskidir. VIII-IX. yüzyıllarda Bağdat, Basra, Kûfe ekollerıyla başlayan Arap dilinin sarf ve nahvî, aruz, edebî türler, ifade ve üslûp özellikleri, edebî sanatlar, sözlük, ansiklopedi, tercüme gibi geniş bir alanda yüzyıllar boyu devam eden belagat çalışmaları, XIII. yüzyılda Sekkâkî (ö. 626 / 1229) ile maânî, beyan, bediî başlıkları altında sistemleşir.¹ X. yüzyılda İslâm dünyasında Arap şiiri, dilbilgisi, tarih, fıkıh ve teoloji incelemelerinin diğer bilim dallarından daha büyük bir önem ve değer taşıdığı kaydedilmektedir.² Bu çalışmalar arasında hadislerin tesbiti için oluşturulan tabakat kitapları ve soy araştırmaları, şuarâ tezkirelerine örnek oluştururlar. İlk tezkirelerden Nizâmî-i Arûzî-i Semerkandî'nin Çehâr Makâle'si (550 / 1155) ile Avfî (ö. 631 / 1233)'nin Lübâbü'l-Elbâb'ı, İran şiirinin başlangıcından

* Prof. Dr., Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

¹ A. Schaade (G. E. Grunebaum), “Balaghâ”, *The Encyclopedia of Islam*, New Edition, (ed.: A. B. Leiden E. J. Brill), London Luzac 1960, Volume I, pp. 980-982.

² Frederic B. Artz, *Ortaçağların Tini-Tarihsel Bir Gözlem 200-1500-*, İdea Yayınları, İstanbul 1996, s. 128.

625'e kadar olan zaman dilimi içindeki şairlerin hayat hikâyelerini ihtiva eder. Şuarâ tezkireleri, şairlerin mensup oldukları sosyal ve kültürel çevreleri, mizaç ve ahlâkî özellikleri, eserlerinin etkilediği sahayı, en çok beğenilen eserlerini ve bunlardan pasajları kaydeden ilk edebiyat tarihleri ve ilk tenkitlerdir diyebiliriz.

Edebiyat ve dil alanındaki uzun süreli çalışmaları özetleyip sınıflandıran Sekkâkî, ansiklopedik eseri Miftâhü'l-Ulûm'un üçüncü kısmını belâgat ilmine ayırmıştır. Bu kısmın şerhli özeti Celâleddin Kazvinî (ö. 739/1338) tarafından Telhîsü'l-Miftâh adıyla yapılır. Bu telhis birçok defalar şerh edilir ve Suyûtî (ö. 911/1515) tarafından manzum olarak da yazılır. Bunların tercüme ve şerhlerine Anadolu sahasında da devam edilir. XV. yüzyıldan itibaren Osmanlı medreselerinde, Kazvinî'nin Telhîsü'l-Miftâh'ı, Taftazânî (ö. 792/1389)'nin Muhtasar veya Şerh-i Telhîsü'l-Miftâh'ı, Mutavvel'i, Cürcânî (ö. 816/1413)'nin Esrârü'l-Belâga'sı ve Miftâhü'l-Ulûm şerhi ders kitabı olarak okutulur.³

Aristo'nun Poetika'sı üzerine kurulu Batı retoriği, Yeni Çağ'la birlikte yeni türler ve Yeni Çağ'ın bilim anlayışına paralel olarak yeni yöntemler, çalışmalar üretmiştir. XVII. yüzyılda Boileu, Aristo'nun Joconde'u ile La Fontaine'in Joconde'unu mukayese eder. Scudery, Corneille'e, "İspanyol Cid'i kopya ediyor" diye çıkışır. Rönesans'la birlikte Yeni Klasikçiler, Yunanlılar ve Romalılardan çeşitli iktibaslar yapmaya başlarlar.⁴

Onsekizinci yüzyılda henüz edebiyat tarihi doğmamıştır. Fransa'da İtalyan ve İspanyol edebiyatçılarının etkilerine 1730'dan sonra İngiliz, Alman edebiyatçıları katılır; gazeteler çoğalır, bir fikir kozmopolitizmi ve tenkit başlar. Fakat "bir edebiyat meselesi hakkında devamlı, metodik, bitarafça hiçbir tedkik yoktur"⁵, yapılan tenkitler tarihî bir metodu içermez; estetik ve dogmatiktir. Ne edebî eserin memleketteki, toplumdaki, edebiyatçının hayatındaki kökleri, ne de bu eseri aynı tür yabancı eserlere bağlayan bağlar hesaba katılır.⁶ Her destan ve trajedi, zevk kurallarına ve türün geleneğine uygun olup olmadığı açısından incelenir.

Fransa'nın dışında, Almanya'da Herder'le başlayan preromantizm ve Fransa'da Madam de Stael ile Taine'nin yaygınlaştırdığı "ırkların kendine has deha ve farklılıkları" fikri, edebiyat tarihinin ilk müjdeleridir.

Ondokuzuncu yüzyıl, tarih çağı olarak kabul edilir. Geçmişe merak ve geçmişi anlama hareketi yaygınlaşır. Edebiyat sahasında biyografi, bibliyografya, estetik, dogmatik ve felsefî tenkitlerden sonra edebiyat tarihine ait düşünceler açıklığa kavuşur. Aydınlanma devrinin kozmopolitizmi, edebiyatların aklî, bundan dolayı nakledilebilir ve milletlerarası unsurlarının millî heyecan unsurlarına bağlı olduğunu iddia eder.⁷

1825'ten sonra romantizmin etkisiyle bütün nesillerde tarih duygusu baskın çıkar. 1829'da Willemain, Sorbon'da "Onsekizinci asır Fransız muharrirlerinin, yabancı edebiyatlara ve Avrupa'nın fikrine tesirin tedkiki" adlı bir derse başlar.⁸ Bu ders mukayeseli edebiyatın metodik gelişmesinin ilk müşahhas görüntüsüdür. Kozmopolitizm denilen fikrî temayül Avrupa'da dördüncü defa ortaya çıkmaktadır. Birincisi Orta Çağ'da dinî inanç ve Lâtin kültürünün aynılığı ile dinî, popüler ve şövalye efsanelerinden müteşekkil ortak bir zemin, ikincisi Rönesans'ın, Yunan ve

³ Bu konu için faydalanılan eserler: Atabey Kılıç, *Üskübî'nin Şerh-i Telhis'i*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1990; Fatih Ülken, *Şeyh İsmail Ankaravî'nin Miftahu'l-Belâga ve Misbâhu'l-Fesâha'sı*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1990; Mustafa Aksoy, *Molla Lütffî'nin Risâle-i Mevlânâ Lütffî'si*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1991; Abdalqahir Al Jurgani, *Asrar al Balagha-The Mysteries of Eloquenc*, (ed.: Helmut Ritter), Government Press, İstanbul 1954.

⁴ Paul Von Tieghem, *Mukayeseli Edebiyat*, (çev.: Yusuf Şerif Kılıçel), Maarif Matbaası, Ankara 1943, s. 15.

⁵ Tieghem, s. 15-16.

⁶ Tieghem, s. 16.

⁷ Tieghem, s. 17.

⁸ Tieghem, s. 20.

Lâtin kaynaklarının müşterek örnek olması, üçüncüsü XVIII. yüzyılda Avrupa'nın yüksek tabakası arasında Fransız dilinin yaygınlaşması ve aydınlanma devrinin akılcı kozmopolitizmi ve dördüncü olarak XIX. yüzyılda 1808-1850 arası Fransız, İspanyol, Portekiz, İtalya, Leh göçlerinin tesiriyle tarih ve filoloji araştırmalarının artmasıyla doğan romantik, tarihçi kozmopolitizm. Bu dönemde Avrupalı münekkitler, Avrupa'nın modern edebiyatını bir bütün kabul etmeye başlarlar.⁹

XIX. yüzyılda Saint Beuve, incelediği yazarların tesirinde kaldığı yabancı yazarları da kaydeder. Taine ve M. Stael her sanat eserinin ırkın, ırka şekil veren çevrenin, bu gibi kabiliyetleri ortaya çıkararak "an"ın mahsulü olduğunu ileri sürerler.

Tieghem, çeşitli edebiyatların ürünü olan eserlerin tiplerinin, sahnelerin birbirine benzer sayfalarını yan yana getirip farklarını göstermenin mukayeseli edebiyat olmadığını söyler. Ancak bu noktalardan hareketle, fikirlerin, konuların, temlerin, tiplerin, dekorların veya mekânların, hatta duyguların da tarihi yapılıdır, her sanatkârın eserinin katkısı tespit edilirse mukayeseli edebiyat yapılmış olur.

1886'da Betz, "Mukayeseli Edebiyat Bibliyografyası" hazırlar. Eser, Joseph Texte tarafından yayımlanır; 1904'te Baldensberger eseri ilâvelerle yeniden yayımlar. 1960'da eser, Friedrich tarafından üçüncü kez neşredilir.

Yirminci yüzyılın başında Bruntiere'e göre mukayeseli edebiyat "Modern Avrupa'nın beş büyük eserini karşılaştırarak, bunların birleştikleri noktaları ve devamlılıklarını tespit etmek"tir.¹⁰

1895'den sonra Fransız edebiyat tarihinde Gustave Lanson'un tesiri başlar. Gustave Lanson edebiyat tarihini medeniyet tarihinin bir kısmı kabul eder. Edebiyat tarihi de genel olaylara yetiştirmeye, temsilî bir mahiyette olan olayları diğerlerinden ayırmaya, genel ve temsilî olayların teselsülünü kaydetmeye çalışır.¹¹

Lanson, edebî eserin, bir sanat amacı ile yazılması veya okuyucuya bir sanat tesiri vermesi gerektiğini, şeklinin güzel ve zarif olması gerektiğini kaydeder. İncelenecek eserlerin, yalnız bizim için, muasırlarımız için şaheser sayılanlar değil, bütün devirlerde güzellik, iyilik, enerji ideallerine tercüman olabilen eserler olması gerektiğini belirtir.¹² En orijinal yazar, şahsiyetinin büyük bir kısmı itibariyle, "geçmiş nesillerin muhassalası, muasır cereyanların bir câmiyasıdır: O dörtte üç nisbetinde kendisine has olmayan unsurlardan müteşekkildir"¹³. Sanatkârın şahsında izleri yaşamakta olan maziye, şahsına nüfuz etmiş olan "hâl"i bilmek gerekir. Sanatkârın gerçek orijinalitesi ancak o zaman ortaya çıkar. Sanatkâr bir devir ve grubun ortak hayatını kendisinde toplar, o hayatı tecessüm ettirir, böylece temsilî bir mahiyet arz eder. Edebiyat tarihçisi bir taraftan ferdî orijinaliteyi ortaya koyar, diğer taraftan şaheseri yeniden bir silsile içine alarak, sanatkârı bir muhitin mahsulü ve bir grubun mümessili olarak göstermek gibi iki zıt yönde çalışır. Bunları mukayese yoluyla yapar. Racine'in Taine üzerinde ve bizim üzerimizde bıraktığı tesirleri anlatıyorsa, Racine'i tasvir etmiş oluruz.¹⁴ Bunları yapabilmek için, izlenimci tenkit ve metodik tahlilin yanısıra, el yazıları bilgisi, bibliyografya, kronoloji, biyografi, metin tenkidi, dil tarihi, felsefe tarihi, ilimler tarihi, ahlâk ve âdetler tarihi yardımcı bilimler olarak kullanılmalıdır.

Edebiyat tarihi, eserin taşıdığı mizacın, hangi durum ve şartlara karşı tepki olarak doğmuş olduğunu gösterir. Eser, hangi malzeme ile yapılmıştır? Kaynakların araştırmaları olan bu merhaledeki çalışmalarda taklitlerle kaba kopyaları ortaya koymak gerekir. Eserin kazandığı rağbet, yapmış olduğu tesir, kaynakların tetkikiyle ortaya çıkar. Eserin tablaları, yeniden basımları, çevirileri, kataloglar, eserin hangi sınıfları ve milletleri etkilemiş olduğunun tespiti, gazeteler,

⁹ Tieghem, s. 21.

¹⁰ İnci Enginün, *Mukayeseli Edebiyat*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1990, s. 6, 7.

¹¹ Gustave Lanson, *Edebiyat Tarihi (II)*, (çev.: Yusuf Şerif Kılıçel), Burhanettin Matbaası, s. 6, 7.

¹² Lanson, s. 10.

¹³ Lanson, s. 12.

¹⁴ Lanson, s. 13.

tenkitler, davalar eserin tesir sahasını ortaya koyarlar. Sanatkârın muhitini tanımak için değer itibarıyla aşağı ve unutulmuş eserlerin de tespiti gerekir. Devrin ölü eserleri, büyük yazarların orijinalitesinin hududunu çizmek, onu tarif etmek, bir ekolün ortalama estetiğini, bir türün alelade tekniğini tarif etmek için elzemdir.¹⁵ Bir temi moda hâline getirenler çoğu zaman ikinci, üçüncü derecede yazarlardır.¹⁶ P. V. Tieghem, mukayeseli edebiyat çalışmalarına kaynaklar ve muhit çalışmalarıyla başlar. Mukayeseli edebiyatın değerli-değersiz her türlü belgeyi göz önüne almak zorunda olduğunu kaydeder. Bu noktada Lanson'un edebiyat tarihi çalışmaları ile Tieghem'in mukayeseli edebiyat çalışmaları arasında fark olmadığı görülür. Yine Tieghem'in, mukayeseli edebiyatın çerçevesini "edebî türler, üslup, tip, efsâne, fikir, duygular, kaynaklar, bir yazarın bir başka ülkede tanınması, tesir ve nakiller, sosyal çevreler, tenkit, süreli yayınlar ve çevirilerin nitelikleri" olarak çizmesi, Lanson'un edebiyat tarihi çalışmalarını anlatışından farklı değildir.

P. V. Tieghem millî, mukayeseli ve genel edebiyat tarihi diye üçe ayırdığı edebiyat araştırmalarında ilk iki safhadan sonraki sentezlerin yapıldığı safhaya "genel edebiyat" adını koyar. XVIII. yüzyılda Valter Scoot'un Fransız romanında yerini tespit etmek millî edebiyat, Fransız edebiyatına tesirini incelemek mukayeseli edebiyat, romantik çağda Avrupa romanına etkisini incelemek ise genel edebiyat sahası çalışmasıdır. Rousseau'nun Yeni Heloise'inin yerini incelemek millî edebiyata, Richardstone'un Rousseau üzerindeki tesirini araştırmak mukayeseli edebiyatı, Richardstone ve Rousseau tesiri altındaki Avrupa hissî romanını incelemek genel edebiyat sahasına girer. Rene Wellek bu iddialara karşı çıkar; hiçbir büyük eserin tek bir yabancı tesir ile açıklanamayacağını, sadece kaynak, tesir ve sebeplerin değil, eserin altında kalabileceği bütün tesirlerin incelenmesi gerektiğini kaydeder.¹⁷

Wellek'e göre karşılaştırma bütün tenkitlerde ve bilimlerde kullanılan bir yöntemdir ve o tek başına, edebî incelemenin kendine has işlemlerini anlatmaya yeterli olamaz. İki millî edebiyatın edebî gelişmeleri arasındaki sadece paralellikler ve yakınlıklar değil, ayrı yönlerde gelişmeler de gösterilmelidir.¹⁸ Pratikte mukayeseli edebiyat teriminin kullanılması, halk edebiyatındaki temaların eserden esere geçişinin ve yüksek, sanatkârâne edebiyata nasıl girmiş olduğunun incelenmesi olmalıdır. Karşılaştırmalı ve genel edebiyatın birbirine karışması kaçınılmaz olduğu gibi, kendi içine kapalı bir millî edebiyat fikri yanlıştır. Çünkü Batı edebiyatı bir bütünlük ve birlik teşkil eder. Yunan ve Lâtin edebiyatları arasında bir devamlılık vardır. İncil'in etkisiyle Avrupa, Rusya, Amerika, Lâtin Amerika edebiyatlarının bir bütünlük teşkil ettiği de muhakkaktır. Tema ve şekillerin, anlatım vasıtaları ve türlerin tarihi, milletlerarası edebiyat tarihinin konusu olmalıdır.¹⁹

Wellek, mukayeseli edebiyatın, sadece iki millî edebiyat arasındaki münasebetleri incelemek, ikinci derecedeki yazar, çevirmen ve eserlerle uğraşmak zorunda kalmak olduğunu söyler. Yazarların şöhreti de yabancı tesirlere bağlanır. Bunların sebebi, XIX. yüzyıl "pozitivist vâkıacılığı"dır.²⁰ Edebî eserde organik bütünlük arayan Wellek, sanat eserinin sadece kaynak ve tesir olmadığını, kimi eserlerin ilk maddesi başka eserlerden alınmış olmakla birlikte tamamen farklı bir yapıda vücut bulduğunu belirtir. Eğer kaynaklar ve tesirler ayrıştırılacak olursa eserin bütünlüğünün bozulacağına dikkat çekilir.²¹ Mukayeseli edebiyat XIX. yüzyılda ortaya çıkan

¹⁵ Lanson, s. 28, 29.

¹⁶ Enginün, s. 15.

¹⁷ Enginün, s. 16.

¹⁸ Rene Wellek – Austin Warren, *Edebiyat Teorisi*, (çev.: Ömer Faruk Huyugüzel), Akademi Kitabevi, İzmir 1993, s. 33.

¹⁹ Wellek, s. 34; Gürsel Aytac, *Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1997, s. 63-70.

²⁰ Wellek, s. 34, 35; Enginün, s. 16.

²¹ Enginün, s. 16 (R. Wellek: The Crisis of Comparative Literature: Proceedings of the Second International Congress of Comparative Literature (ed. W. P. Friedrich), Chapel Hill, N. C. 1959, C. 1, s. 149-159).

milliyetçiliğe karşı oluşturulmuştur. Welles edebiyat tarihi ile tenkidi ayırmaz. Edebiyat tarihi bir eserin değeri ve kalitesiyle uğraşır, eserin değeri onun yaşama şansıdır.²²

P. V. Tieghem, Mukayeseli Edebiyat isimli kitabında mukayeseli edebiyat araştırmalarının yöntemlerini şöyle açıklar:²³

1. Şekil ve edebî türlere ait tesirler: Mukayeseli edebiyat araştırmacı, şekilleri araştırmalı, türe katkısı hakkında bilgi vermelidir. Türler ayrı üslûp özellikleri taşırlar, bu üslûplar hakkında da araştırma yapmak gerekir. Tür çalışması mukayeseli edebiyat için çok önemlidir. Türler, düşüncenin içgüdüsel ifadesi olmakla birlikte milletlerarası tesire fevkalâde açıktır. XVIII. yüzyıldan sonra “seyahat” türü, hayâlî, olağanüstü seyahat hikâyeleriyle bütün Avrupa’yı bir moda olarak sarar. Hissî roman türünde Rousseau “Julie”, Goethe “Werther” romanıyla Avrupa’yı etkilerler... Pikaresk roman; küçük hikâyelerle oluşan bir macera romanı olmasının yanısıra realist romanın da öncüsü olur. Manzum türlerde Dante’nin “Lâhûtî Destanı”nın, Goethe’nin “Faust”unun büyük tesir meydana getirmiş olduğu görülmüştür.

2. Üslûba ait tesirler: Herhangi bir eserin üslûbu, sanatkârın şahsî duygusu, millî gelenek ve yabancı tesirden oluşur. Avrupa’da Petrark’ın üslûbu “Petrarkizm” denecek kadar etkili olmuştur. Büyük yazarların “vokabüler”i araştırılıp ortaya konmalıdır.

3. Tematoloji; tipler ve efsaneler: Edebiyatların karşılıklı olarak birbirinden iktibas etmiş oldukları konular vardır. Konu birliği olabilir ama, anlayış farklıdır. Bunun yanısıra tip ve düşünce aynı olabilir. Goethe’nin Faust’u gotik çalışma odasında, Byron’ın Manfred’i Alp dağlarında, Vigny’nin İsa’sı Zeytin Dağı’nda, insanın tabiat ve mukadderat karşısındaki düşüncelerini dile getirirler. Bu üç şahıstan Goethe, Byron’u; Byron, Vigny’i etkilemiştir. Bir efsane, muhtelif ülkelerde değişik şekiller alabilir. Bunun tarihini çıkarmak ve yazarın katkılarını ortaya koymak gerekir. Tipler arasında hayâlî ve efsanevî tiplerin en büyüğü “şeytan”dır. Şeytanı sihirbazlar, vampirler, devler ve palyaçolar izler. Kitab-ı Mukaddes’ten Milton’a, Vigny’den Carducci’den Victor Hugo’ya şeytanın sembolik bir değeri vardır. Efsanelerin farklı kullanımları ortaya koyulmuştur. Bu farklılıklar sadece sanatkârın orijinal dehasını değil, çevrelerin zevkini, toplumların hâkim ideallerinde meydana gelen değişiklikleri de gösterir.

Tematolojide konunun dış benzerliğinden ziyade, özdeki benzerlik dikkate alınmalıdır. Faust ve Don Juan tip ve efsane olarak 1844’ten beri tekrarlanır. Mukayeseci, “kendini şeytana satan” Faust’un nasıl olup da modern devrin, ateist, tahlille uğraşmaktan tükenmiş, herşeyden ve kendinden şüphe eden adamı hâline geldiğini araştırmalıdır. Don Juan efsanesinin kahramanının bir Don Juanizm oluşturduğu, çeşitli hikâye ve romanlarda Molier’den zamanımıza kadar gelen bir portreler galerisi meydana getirdiğini mukayeseci ortaya koyabilir.

4. Fikir alış-verişleri (Felsefî ve ahlâkî): Felsefî ve ahlâkî fikirlerin milletlerarası olduğu görülmektedir. Descartes, panteizmiyle Goethe’yi; Leibniz, nikbinliğiyle Voltaire’i; Hegel, Locke ve Taine’i etkilemiştir. Hamlet, vicdanın sesini dinlemesi ile, Byron, isyankâr, müstehzi, gayesiz bedbinliğiyle, Musset, Puşkin ve romantikleri etkiler. Machiavelli’in “Hükümdar” adlı eserindeki fikirlerin XVI. yüzyıldan bu yana etkisi araştırılmıştır. Schiller 1765-1790 arası preromantikler için ahlâk ideali olur, hürriyet, tabiat, aşkın kutsallığı, duygunun ahlâkı, vicdanın üstünlüğü ilkeleri ile Tolstoy’u etkiler.

Estetik ve edebî fikirler de milletlerarasıdır. Rönesanstan beri Avrupa’nın başlıca ülkeleri arasında nazariyelerin gidip gelişine şahit oluruz. İtalya, yeni klasiklerin doğuşunu etkiler. Fransız edebiyatının İtalyan kurallarına borcu incelenmiştir. İlk Alman romantikleri İsveç romantizmini etkiler. Realist fikirler ve sembolizm ülkeden ülkeye geçmiştir. Fransız sembolistleri Amerikan imajistlerini etkilemişlerdir.

²² Enginün, s. 16.

²³ Tieghem, s. 53-88.

5. Duyguların etkisi: Duygu sahasında milletlerarası tesirler yüzünden edebiyatta, Orta Çağ'da "şövalye", XVI. yüzyılda İtalya'da "kavalye ve saray adamı", XVII. yüzyılda Fransa'da "olgun insan", XVIII. yüzyılda "hassas insan", XIX. yüzyılda "centilmen" tipinin seçkin özellikleri ortaya koyulmuştur. Taine buna "hâkim model" der. Bir devrin kabul ettiği tip, duygulardan meydana gelir. Gülün çabuk soluşunun, gençliğin ve güzelliğin kısa süreli oluşunu çağrıştırması da milletlerarası bir duygudur. Tolstoy ve Dostoyevsky tesirleriyle "suçlulara merhamet", "aşkın nüansları", "kaçış", "büyüklik ihtirası", "güzellik tutkusu", XIX. yüzyıl duygu dünyasında hâkim olurlar. Duyguların da tarihi yapılabilir.

Görüldüğü gibi, Tieghem "tesir" üzerinde durur. Tesirin tür, konu, tem, dil ve üslûp, tip, fikir, duygu benzerlikleri meydana getirdiğini ileri sürer. Sanat eserleri arasındaki benzerlikleri tesirle açıklamak ne derece doğrudur? Yirminci yüzyılın esere dönük psikolojik eleştiri yaklaşımında arketipçi eleştiri, millî edebiyatlar arasındaki benzerlikleri kollektif bilinçaltı psikolojisiyle açıklar. Tem, tip, fikir benzerliklerinin insanlığın müşterek bilinçaltında var olan prototiplerin, düşüncelerin, duyguların ortaya çıkışı olduğu ileri sürülür.²⁴

Kültürlerin etkileşimi, artık sadece mukayeseli edebiyatın değil, kültür tarihinin ve antropolojinin de ilgi sahasına girmektedir. Frederick B. Artz, Ortaçağ'ın Doğu ve Batı kültürlerini mukayeseli bir bakışla incelerken (1953) Avrupa edebiyatı içindeki etkileşim dışında, İslâm ve Batı uygarlıklarının etkileşimini de ele alır. Gazzâlî (ö. 1111)'nin Peygamber'den sonra Müslüman gelenekte en etkili güç olarak kaldığını, Orta Çağ Yahudî filozoflarından Maimondes'i, Hristiyan yazarlardan Aquinas, Dante ve Pascal'ı etkilediğini kaydeder.²⁵ Yine İslâm düşünürleri, Yunan felsefesi ile IX. yüzyılda tanışır. Bağdat ekolüne mensup el Kindî (ö. 873) Plotinus'un Eneadlar'ının bir bölümünü çevirir. Çevirisini ve yorumunu Aristoteles'in "Tanrı Bilimi" olarak adlandırır. Kindî veya onun ekolüne mensup bir başkası tarafından Proklus'un bir eseri çevrilir, bu da Aristo'ya maledilir. Böylece Aristo mantığı, İslâm dini düşünceleriyle uzlaştırılmaya çalışılır.

Doğu'da Aristo tercümelerini Süryânîler yaparlar. Abbâsiler zamanında tercüme faaliyetleri artar. Halife Memun zamanında İbn Nâmi el Humûsî (ö. 835) Aristo'ya isnad edilen Esolocy'a'yı tercüme eder. Huneyn b. İshak, Memun'un Beytül-Hikme'sinin başkanıdır ve Halife Mutevekkil zamanında tercüme faaliyetlerine devam eder. Platon'dan Devlet, Kanunlar, Aristo'dan Kategoriler'i tercüme eder.²⁶ Bu Nasturî tercümanlar Süryanice, Yunanca ve Arapça'yı iyi bilirler. Fârâbî (ö. 950) Platonizmi ve Aristo'yu Sünnî Müslümanlıkla uyumlu kılma işini sürdürür ve Aristo'nun Organon'unu çevirir. Bu akımdan Lâtin Batı'da Avicenna olarak tanınan İbn Sinâ (ö. 1037) gelir. İbn Sinâ Batı'da bir tıpçı, bir felsefeci olarak tanınır ve XII. yüzyılda eserleri Lâtince'ye çevrilir.

Yunan, Mısır, Hind, İran, Yahudî, Nasturî kültür birikimlerinin aktarıldığı merkezler, medreselerdir. Bu ünlü medreselerden Urfa ekolünü İranlılar kurmuştur (363). Orada Yunan öğretimi verilmek istenmiş, Aristo mantığı, Kategoriler ve kıyas okutulmuştur. Eğitim Yunanca ve Süryânice yapılmıştır. Süryanice Hristiyanlığın dili olarak yayılan bir Arâmî Lehçesidir. Nasturîler tarafından Hind ve Çin'e kadar götürülür. Cündişâpur Medresesi'nin de eğitim dili olur. Cündişâpur, Sasanîlerin mektebidir. Nuşirevan zamanında tıp ilminde önderdir. Burada Hind tabipleri de çalışmaya başlarlar. Arap fethiyle onların idaresine girer (738). İskenderiye Medresesi'nde, eski Mısır mirası, Doğu dinleri, Yunan felsefesi, Platon, Aristo, Epikür bir arada okutulur. Bilim Yunanca yapılır. Bu ekole Yahudî kültürü de katılmıştır; Yahudî Filon (M.Ö. 40-

²⁴ Walter, A. Shelburn (1946, Albany), State Universty of Newyork Press. 1988; Frieda Fordham, *Yung Psikolojisi*, (çev.: Aslan Yalçiner), İstanbul 1996; Joseph Campbell, *Yaratıcı Mitoloji -Tanrı'nın Maskeleri-*, (çev.: Kudret Emiroğlu), İmge Kitabevi, Ankara 1994.

²⁵ Artz, s .125.

²⁶ Artz, s .133-134.

M.S. 40) Tevrat'ı sembolik olarak açıklar. Kleman (145-215), Plotin (203-270) İskenderiye ekolünün önemli simalarıdır. Bu medrese Arap fethine kadar ayakta kalıp fetihden sonra Antakya'ya taşınır. Antakya Medresesi III. yüzyılın sonunda doğar, hocalarının çoğu Nastûrî mezhebindedir, Urfa ekolünün inançlarını yaymak üzere göç ettiklerinden, Antakya Medresesi çöker. Bölgenin çok eski diğer bir medresesi Harran Medresesi'dir. Harran bölgesinde Yeni Eflatunculukla karışmış, yıldızları kutsayan "Sâbi'e" inancı doğmuştur. Halife Memun tarafından başlıandıkları için onlara Sâbiî denilir. İskenderiye ve Antakyalı hocalar Harran'a intikal ederler. Harran Medresesi'nin dili Süryânî dilidir. Astronomi ve matematikle uğraşmışlardır. Sâbit b. Kurre (826-901) ünlü Sâbiî bilginlerindedir. İskenderiye ekolü Harran'da elli yıl kadar yaşar ve Bağdat Medresesi'ne geçer. Fârâbî (ö. 950)'yi bu medrese yetiştirir.²⁷

Bu medreselerde bilim dili Grekçe ve Süryanice'dir. Nastûrî bilim adamlarının Süryânice tercümeleri Pehlevî ve Sâmi dillerine de aktarılır. Platon, Aristo ve Plotinus'un eserlerine hermonotik bir bakışla şerhler yapan doğulu bilginler, Batı düşüncesinden dil felsefesi, siyaset felsefesi ve varoluş felsefesi olmak üzere üç sahada etkilenirler. Dil felsefesi alanında dil ve mantık ilişkisi üzerinde ilk çalışanlar Basra ekolünden İranlı İbnü'l-Mukaffâ (ö. 758-759)²⁸, Sibeveyh (ö. 786) ve hâlis Arap olmayan Azd kabilesinden Halil (ö. 791)'dir. Yukarıda belirttiğimiz gibi varoluş felsefesinde Aristo, Proclus ve İskenderiye ekolünün görevlerini nakleden Kûfeli El-Kindî (ö. 873), Bağdat'ta Yunanca eserlerin Arapça'ya çevirileri faaliyetlerine katılır ve Hristiyan çevirmenlerle çalışır. Aristo'nun "Thelogie"si onun için çevrilir. Bu kitabın El-Kindî'yi derinden etkilediği ileri sürülür. El-Kindî İslâm felsefesinde Aristocu Meşşâi ekolünün kurucusudur.²⁹

El-Kindî'nin takipçisi Bağdatlı Fârâbî (ö. 950), çalışmalarını siyaset felsefesi üzerinde yoğunlaştırır. Aristo'nun Kategoriler, Te'vil, Retorik, Poetika, Analitik gibi eserlerine şerhler yazdığı için Batılılar ona Muallim-i Sâni demişlerdir. Fârâbî ekolünün diğer önemli ismi İbni Sînâ (ö. 1037)'dir. Ancak Fârâbî ile İbni Sînâ arasında Batı eserlerine yaptıkları şerhlerle Batı'yı etkileyen önemli isimler vardır. Bunlar, Batıların Rhazes dedikleri Muhammed Zekeriya Er-Râzî (ö. 923-?), El-Birûnî (ö. 1051-52) ve Basra'da mezhep ve ırk ayrımı gözetmeden seçkin Müslüman entellektüellerin oluşturduğu İhvânü's-Safâ topluluğudur.³⁰

İbni Sînâ'nın eserleri XVI. yüzyılda Lâtince'ye çevrilmeye başlanır. Batı'da Lâtin İbni Sînâ ekolü kurulur.³¹ Salerno ve Moutpelier tıbbî eserlerinden, Paris ve Oxford düşünce sisteminden etkilenirler. Felsefesi Ortaçağ iskolastiklerini, Aziz Thomas'ı, Papa XXI. Gohn'u, Roger Bacon'ı ve Auvergneli William'ı da etkiler. İbni Sînâ'nın felsefî hikâyesi Risâletü't-Tayr, Attâr (ö. 1253)'ın Mantıku't-Tayr'ına konu olur. XIV. yüzyılda Anadolu'da Gülşehrî, eserin çerçeve hikâyesini alarak yeniden yazar. İbni Sînâ'nın felsefî romanı Salamân ve Absâl ise Kurtubalı İbni Tüfeyl (ö. 1185-86)'i Hay bin Yakzan'ı yazmaya sevk edecektir. İbni Tüfeyl

²⁷ Bu konuda faydalanılan eserler: Y. Kumeyr, *İslâm Felsefesinin Kaynakları*, (çev.: F. Olguner), Dergâh Yayınları, İstanbul 1992, s. 122-133; Henry Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi -Başlangıçtan İbn Rüşd'ün Ölümüne-*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, s. 277-330; Süleyman Uludağ, *İslâm Dünyasının Yapısı, Yayınları*, İstanbul 1994, s. 218-257; Bekir Karlıga, "Grek Düşüncesinin İslâm Dünyasına Girişi", *İslâm, Gelenek ve Yenileşme (İslâm, Tradition and Change, The 1 st International "Kutlu Doğum Haftası" Symposium)*, Uluslararası "Kutlu Doğum" İlmî Toplantısı, İSAM, İstanbul 1996, s. 45-54; Şinasi Gündüz, *Sabiiler -Son Gnostikler-*, Vadi Yayınları, Ankara 1995.

²⁸ Ignace Golzhiher, *Klasik Arap Edebiyatı*, İmaj Yayınları, s. 93-94; Corbin, s. 262-263.

²⁹ S. Hüseyin Nasr, *Üç Müslüman Bilge*, İnsan Yayınları, İstanbul 1985, s. 20-23; Golzhiher, s. 108-109; Corbin, s. 279-281.

³⁰ Yalçın Çetinkaya, *İhvân-ı Safâ'da Müzik Düşüncesi*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995; Corbin, s. 249.

³¹ Nasr, s. 58-62.

üzerinde diğer önemli bir etki, Suhreverdî (ö. 1191)'nin İrânî bir Nev-Eflatunculuk olan Hikmetü'l-İşrâk felsefesidir.³²

Hay bin Yakzan XIV. yüzyılda Narbon'lu Musa tarafından İbrânice'ye çevrilir. Lâtince çevirisi XV. yüzyılda Pico della Mirandola tarafından yapılır. XVII. yüzyılda E. Pococke ikinci çevirisini yapar. Bu çeviri Arapça metni ile birlikte 1671 ve 1700 yıllarında Oxford'da yayınlanır. Aschwel, Georgi Keit, Simon Ockley İngilizce çevirilerini yaparlar. 1672'de Hollanda diline çevrilir ve yayımlanır. 1701'de ikinci baskısı yapılır. Hay bin Yakzan'ın Rousseau'nun Emil'ini, Thomas Morus'un Ütopya'sını, Daniel Defoe'nun Robinson Crusoe'sini etkilediği ileri sürülür.³³

Fârâbî ekolünden Aristo eserlerinin önemli bir diğer şârihi İbni Bâce (ö. 1138)'ye Lâtın İskolastikleri Baddja Avempace (ö. 1138) derler. İbni Bâce de İbni Tufeyl gibi Batlamyus (Ptolemaios 100-170) astronomisini tenkit eder. Batlamyus astronomisini tenkit eden Fârâbî ekolünden bir diğer İslâm düşünürü de İbni Rüşd (ö. 1198)'dür. İslâm bilim adamlarının bu tenkitlerinin Kopernik devrimine zemin hazırladığı ileri sürülmüştür.³⁴ Dante (ö. 1321)'nin "büyük şârih" dediği İbni Rüşd'ün Aristo şerhlerinin Lâtın İbni Rüşd okulunca Michael Scott tarafından tercümesi yapılır (1228-1235).

Fârâbî'den gelen devlet felsefesi³⁵, Gazzâlî'nin sünnî, eşârî kelâmı, Sekkâkî ile sistemleştirilmiş Arap belagatı -Kazvinî ve Taftazânî'nin yorumlarıyla- Klasik Türk edebiyatının düşünce zeminini hazırlamışlardır. Bunların yanısıra Gazzâlî ve Kuşeyrî ile Sünnî itikadla uzlaşan tasavvuf felsefesi içinde Şii ve Bâtınî mezheplerin geniş yelpazesine ait düşünce, tem ve motiflerin, Horasan, İran, Suriye'den gelen mutasavvıflar, bilginler ve gezginci dervişler vasıtasıyla Anadolu edebiyatına girdiği, Osmanlı kültürüyle Avrupa'ya geçtiği bilinmektedir.

Kültür etkileşiminin kıtalar arası olduğunun diğer bir görüntüsü de hikâyelerdir. Kelile ve Dimne, Tûtînâme, Kırk Vezîr, Binbir Gece Masalları'nın büyük bir kısmının Hint menşeli olduğu ortaya çıkmıştır.³⁶ Mukayeseli edebiyat tarihçileri, kültür etkileşimlerinin bu geniş haritasını gözardı edip araştırmalarını sadece Avrupa kıtasıyla sınırlayarak, Avrupa kıtası içindeki fikir, tem, tip, duygu, hayâl ve mekânların tarihini çizmeyi teklif ederler. Avrupa içindeki etkileşim akımlarının onları genel edebiyat tarihine götüreceğinden emindirler. Oysa Asya'yı göz ardı ederek yapılacak bir etkileşim tarihinin eksik olacağı muhakkaktır.

KAYNAKÇA

- Abdalqahir Al Jurgani, *Asrar al Balagha-The Mysteries of Eloquenc*, (ed.: Helmut Ritter), Government Press, İstanbul 1954.
- AKSOY, Mustafa, *Molla Lütffî'nin Risâle-i Mevlânâ Lütffî'si*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1991.
- ARAT, R. R., *Kutadgu Bilig -Metin-*, Türk Dil Kurumu Yayınları, c. I, İstanbul 1947.
- ARTZ, Frederic B., *Ortaçağların Tini-Tarihsel Bir Gözlem 200-1500-*, İdea Yayınları, İstanbul 1996.
- AYTAÇ, Gürsel, *Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1997.
- CAMPBELL, Joseph, *Yaratıcı Mitoloji -Tanrı'nın Maskeleri-*, (çev.: Kudret Emiroğlu), İmge Kitabevi, Ankara 1994.

³² Şerafettin Yaltkaya – Babanzâde Reşîd, *İbn Sina – İbn Tufeyl, Hay bin Yakzan*, (Haz. Ahmet Özalp), Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1997; Corbin, s. 357-365.

³³ Yaltkaya – Babanzâde Reşîd, s. 58.

³⁴ Nasr, s. 62.

³⁵ R. R. Arat, Fârâbî'nin devlet felsefesinin Kutadgu Bilig'de işlendiğini belirtir. Bkz. R. R. Arat, *Kutadgu Bilig -Metin-*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 1947, c. I, s. XXII.

³⁶ Günay Kut, "Hint Edebiyatından Türk Hikâyelerine", *Türklük Araştırmaları Dergisi (Mehmet Akalın Armağanı)*, S. 8, İstanbul 1997, s. 357-373.

- CORBİN, Henry, *İslâm Felsefesi Tarihi -Başlangıçtan İbn Rüşd'ün Ölümüne-*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.
- ÇETİNKAYA, Yalçın, *İhvân-ı Safâ`da Müzik Düşüncesi*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.
- ENGİNÜN, İnci, *Mukayeseli Edebiyat*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1990.
- FORDHAM, Frieda, *Yung Psikolojisi*, (çev.: Aslan Yalçın), İstanbul 1996.
- GOLGZİHER, Ignace, *Klasik Arap Edebiyatı*, İmaj Yayınları.
- GÜNDÜZ, Şinasi, *Sabîler -Son Gnostikler-*, Vadi Yayınları, Ankara 1995.
- KARLİGA, Bekir, "Grek Düşüncesinin İslâm Dünyasına Girişi", *İslâm, Gelenek ve Yenileşme (İslâm, Tradition and Change, The 1 st International "Kutlu Doğum Haftası" Symposium), Uluslararası "Kutlu Doğum" İlmî Toplantısı*, İSAM, İstanbul 1996, s. 45-54.
- KILIÇ, Atabey, *Üskübî'nin Şerh-i Telhis'i*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1990.
- KUMEYR, Y., *İslâm Felsefesinin Kaynakları*, (çev.: F. Olguner), Dergâh Yayınları, İstanbul 1992.
- KUT, Günay, "Hint Edebiyatından Türk Hikayelerine", *Türklük Araştırmaları Dergisi (Mehmet Akalın Armağanı)*, S. 8, İstanbul 1997, s. 357-373.
- LANSON, Gustave, *Edebiyat Tarihi (II)*, (çev.: Yusuf Şerif Kılıçel), Burhanettin Matbaası.
- NASR, S. Hüseyin, *Üç Müslüman Bilge*, İnsan Yayınları, İstanbul 1985.
- SCHAADE, A., (G. E. Grunebaum), "Balagha", *The Encyclopedia of Islam*, New Edition, (ed.: A. B. Leiden E. J. Brill, London Luzac Volume I, 1960, pp. 980-982.
- TİEGHEM, Paul Von, *Mukayeseli Edebiyat*, (çev.: Yusuf Şerif Kılıçel), Maarif Matbaası, Ankara 1943.
- ULUDAĞ, Süleyman, *İslâm Düyüncesinin Yapısı*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1994.
- ÜLKEN, Fatih, *Şeyh İsmail Ankaravî'nin Miftâhu'l-Belâga ve Misbâhu'l-Fesâha'sı*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1990.
- WELLEK, Rene – Warren, Austin, *Edebiyat Teorisi*, (çev.: Ömer Faruk Huyugüzel), Akademi Kitabevi, İzmir 1993.
- YALTKAYA, Şerafettin – Babanzâde Reşid, *İbn Sina – İbn Tufeyl, Hay bin Yakzan*, (haz.: Ahmet Özalp), 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1997.